

מענייני המסורה - סימון הפרשיות

סימון פרשה פתוחה ופרשה סתומה

אחת ההלכות החשובות בכתיבת ספר תורה הוא עניין הפרשיות הפתוחות והסתומות. על פי ההלכה - "פרשה פתוחה לא יעשנה סתומה, סתומה - לא יעשנה פתוחה"¹. משום כך הקפידו בכל הדורות לסמן את הפרשיות: בספרי התורה ובמצחפים², בכתיב היד ובדפוסים. קיימות שתי דרכים לסימון הפרשיות. דרך אחת, שהייתה נהוגה בדפוסים ובכתיב-יד רבים, היא לסמן פרשה פתוחה באות 'פ' ופרשה סתומה באות 'ס'. בהמשך דברינו נציע הסבר כיצד התפתחה דרך סימון זו. הדרך השנייה היא לנהוג כמו ההלכה בהלכות ספר תורה. בספר תורה ניכרת הפרשה על פי צורתה: פרשה סתומה מתחילה באותה שורה שבה הסתיימה הפרשה הקודמת לאחר רווח, ואילו פרשה פתוחה מתחילה בראש השורה הבאה.

בין האמרי על בן יאמר בספר מלחמות יהוה
את והם בסופה ואת המזלים ארנון ואשר המזלים
אשר ונתה לשבת ער ושעין לגבול מואב ומעם
בארה הוא הבאר אשר אמר היה למשה אכף
את העלם ואתנה להם מים
ישאל את השירה הזאת עלי באר ענו לה באר
הפורה שרים כרוה נדיבי העלם במחוקק במשענותם
ומבדבר מהנה וממתנה וזחלי אל ובחזכי אל
במות ומבמות הגיא אשר בעדה מואב ראשי
הפסלה ולעקבה על פני הישימון
וישאל ישראל מלאכים את פיחן כנך האמרי
לאמר אלכרה בארעך לא נטה בעדה ובכרם
לא לעיתה מי באר בדרך המנך לנך עד אשר
נעבר בנך ולא נתן פיחן את ישראל עבר הנכח

1 שבת, קג, ע"ב. ראה רמב"ם, הלכות ספר תורה, פ"ח, ה"א.
2 המצחף הוא ספר עשוי קלף, ובו דפים דפים כתובים משני צידיהם כמו הספרים בימינו (בניגוד לספר תורה העשוי כמגילה). השם "מצחף" מקורו ערבי, והוא מופיע בספרות העברית החל מן המאה השמינית. מצחפי המסורה כתובים בדרך כלל בשלוש עמודות בכל עמוד. בין העמודות בראש העמוד ובתחתיתו מצויות הערות המסורה.

לדוגמה, בקטע שלפנינו, הפרשה שתחילתה "אז ישיר ישראל" היא סתומה, והפרשה שאחריה - "וישלח ישראל" - היא פתוחה. כיצד מסמנים פרשה פתוחה ופרשה סתומה, כאשר הפרשה הקודמת נסתיימה בסוף השורה (או סמוך לסופה)?

הרמב"ם³ קובע: "נמצאת אומר, שפרשה פתוחה - תחילתה בתחילת השיטה לעולם, ופרשה סתומה - תחילתה מאמצע השיטה לעולם". בדרך זו נוהגים גם כתבי-היד העתיקים של בעלי המסורה⁴. לדוגמה, נתבונן בעמוד מכתר ארם צובה:

הפרשה "עלי הלבנון" בתחילת העמודה הראשונה היא סתומה, ועל כן היא מתחילה לאחר רווח. הפרשיות "הוי רעים" (בעמודה השנייה) ו"לכן הנה" (בעמודה השלישית) הן פתוחות, ונכתבו לאחר שורה של רווח.

בניגוד לשיטת הרמב"ם, דעת הרא"ש⁵ היא, שדרך הסימון במקרים אלו היא הפוכה. פרשה המתחילה באמצע השורה אחר רווח היא פתוחה, ופרשה המתחילה בראש השורה לאחר שורה של רווח היא פרשה סתומה. בעל ה"שולחן ערוך" מכריע להלכה⁶, ש"ירא שמיים יצא את כולם", יימנע מן הצורות השנויות במחלוקת, ולא יסיים כתיבת פרשה סמוך לסוף השורה. על פי הוראה זו נכתבים רוב ספרי התורה כיום⁷.

פרשה פתוחה בתחילת עמודה או בסופה

בעיה מיוחדת מתעוררת בפרשה פתוחה בסוף העמודה: סופר סיים את הפרשה הקודמת בסוף השורה שלפני האחרונה, ועתה עליו להתחיל בפרשה פתוחה. על פי הנאמר קודם (לשיטת הרמב"ם וספרי כתבי היד) יש להשאיר במקרה כזה רווח של שורה אחת ולהתחיל בשורה שאחריה. אולם במקרה כזה השורה הריקה תהיה בתחתית העמודה, ויש חשש שלא ישגיחו בה ויחשבו שהעמודה הסתיימה בשורה

3 הלכות ספר תורה, פ"ח, ה"ב.
 4 ניתן להיווכח בכך, ששיטת סופרי כתבי היד העתיקים היא כשיטה שמציג הרמב"ם. על ידי עיון במקומות שבהם מצויות סדרות רצופות של פרשיות בעלות אופי זהה. לדוגמה: בכתב יד לנינגרד אנו מוצאים בקרבנות הנשיאים (במדבר, ז') רווח של פרשה פתוחה בין כל נשיא ונשיא. חלקן של הפרשיות מסומן בתחילת שורה חדשה ובחלקן ישנה שורה של רווח. ברשימת גיבורי דויד (שמו"ב, כ"ג) ישנה פרשה סתומה בין שם לשם - ומופיעות שתי הצורות של סימון פרשה סתומה.
 5 הלכות קטנות (נדפסו בסוף מסכת מנחות). הלכות ספר תורה, אות יג.
 6 שו"ע יו"ד, ערה, ס"ב.
 7 אף על פי כן, גם בספרי התורה שלנו ישנן ארבע פרשיות פתוחות המסומנות על ידי שורה ריקה - בתחילת שירת הים ושירת האזינו ובסופן.

הרמב"ם ד"אג מפ דברת ילד דברת
 אפי שר יני

קדש ליהוה
 וקבר סחובות שלח מלוא
 לשעתי חזקתם:
 על חלקנו ורצוננו
 ופכשות קולך ורצונך
 מעברים משכרו כל
 מאחורי דברתי אלה
 בשחתך אצרת לא
 אשמע זה דרכך מעתה
 מ לאשמע בקולו כל
 רעה תרעה ויהי מאחוריך
 בשם ילד מן או תלשו
 ונבלמת מבל דרעה
 ישבת כלבנון מקנתו
 בארונם הנהגת בקא
 לך חבלים חיל מילדה
 חראט נאסיהו חכאט
 ויהי כנענו כן ויהי נקוט
 מלך יהודה חותם על
 דיומין משמש אתקנך
 ונתת מלך מבקשו
 נמשך ומלך אשר אתה
 נאדמפעתם ובך
 נבוכדראצר מלך בבל
 ומלך הכשדים וחטלתו
 אתבו אתמלך אשר
 ולדתך על צדך אחות
 אשר לא ילפתם שם

נפיו ב פונטו למי לתארן חזקתם
 עירי ב ואפי חולק עירי נכבו

ראש תמותו עלה ארץ
 אשר חס מגש אים את
 נפאם לשוב שם שמה
 לארצו
 העצב נבזה נפון תאיש
 דוחבנהו אסכלו או
 חפץ בו מהיץ חוטל הוא
 וירש ויה שלכו על ארץ
 אשר לא תבעי ארץ י
 ארץ ארץ שמע דכר
 יהוה כה אמר יהוה כתנו
 אתה אש תהו ערמי
 גבר לא יצלה מימיו מי
 לא יצלה מורע איש
 ושל על כס ארור ומשל
 שר מחורה
 חוררעם מאבריוס מפעם
 את צא מרעתו נאס
 ויהוה:
 אמן יהוה אלהי ישראל
 על סרעים חרעם את
 עמי אתם חפעתם את
 צאנו ותרחוס ול אפקרתם
 אתם הנני פקר עליכם
 אתה מעל לוכס נאס
 ויהוה אע אקבץ אתי

תקדו ב והי יניס יקדו יא יניס
 לא יפכר

שארית צאט מבל ארעו
 אשר חרת אתם שם
 ודשכתו אתו על יוק
 ופרו ורכו ודקמת עלתם
 רעסורעס ול אחרא
 ערו לא יפכתו ולא יפכה
 נאסיהו
 הנה ימים כפאט נאס
 יהוה ותקמתו לדור צמח
 צרוק ומלך מלך ויה שמל
 ועשה משפטו על דקה
 בארץ מימיו תושע
 יהודה וישראל ושם
 לכטח ויה שמו אשר
 יקראו ויהוה צדקט
 לבן חנתימים כפאט נאס
 יהוה ול אפרו על
 חריהו אשר העלה י
 את בני ישראל מארץ
 מצרים כי אס חיותו
 אשר העלה ו אשר חבא
 אתו בע מתי ישראל
 מארץ צפונה ומכל
 הארצות אשר חדחתם
 שם והשבו על ארצתם

ליוק ב ות ארך אשר ילית שמו חבלו
 חלקך

יה ימרו ב ויה ימרו נכנס חסד
 ויה ימרו ערמי יתיה

כתר ארם צובה (ירמיהו, כ"ב, יט - כ"ג, ח)

הקודמת. בעיה דומה מתעוררת גם אם כתיבת הפרשה הקודמת נסתיימה בסוף העמודה. כאן יש להשאיר שורה ריקה בראש העמודה הבאה, ואף כאן יש חשש שהרווח לא יהיה ניכר.

בעיות אלו אינן מתעוררות על פי מנהג הסופרים בימינו, שכן הסופרים נמנעים מלסיים פרשה בסוף השורה, ועל כן אין בספריהם לעולם שורות שלמות של רווח. אולם מנהג זה הוא מאוחר באופן יחסי. ר' יוסף קארו מצוין כמקור לדעה זו את ר' יצחק קאפונטיץ, שחי במאה ה-815.

לגבי כתיבת ספר תורה קובעת ההלכה, שצורת הפרשה תהיה ניכרת על ידי השורה הריקה, אע"פ שהיא בסוף העמודה או בראשה. העובדה שקיימת שורה של רווח תהיה ניכרת על ידי שרטוט השורות ובאמצעות השוואה לעמודה שלפניה ושלאחריה. שני המקרים השונים מוזכרים בברייתות: מקרה אחד במסכת ספר תורה ומקרה שני במסכת סופרים⁹.

במסכת ספר תורה (פ"א, הי"א) נאמר:

"גמר כל הפרשה בסוף הדף: אם שייר שיטה אחת ופרשה סתומה היא - מתחיל באמצע השיטה; ואם פתוחה היא - מתחיל מלמעלה ומניח את השיטה ההיא".

ובמסכת סופרים (פ"א, הי"ד) נאמר:

"גמר הפרשה בסוף הדף - ישייר שיטה אחת למעלה: ואם שייר מלמטה כדי לכתוב שם של שלוש אותיות - מתחיל מלמעלה"¹⁰.

בכתבי היד של בעלי המסורה

בכתבי היד של בעלי המסורה ניכרת התלבטות מרובה בסוגיה זו, כיצד לסמן פרשה פתוחה בסוף העמודה או בתחילתה. בדקתי כמה מכתבי היד החשובים של בעלי המסורה, ומסתבר שלכל אחד מהם שיטה משלו לסימון מקרים אלו. יצוין, כי לא מצאתי אף כתב-יד אחד הנוהג באופן שיטתי להשאיר שיטה ריקה ללא כל סימון (כפי ההלכה בכתובת ספר תורה). כנראה, הדבר נובע מן האחריות שחשו הכותבים למנוע טעות אצל המעתיקים מהם, ומכך שמצחף אינו ספר תורה, ומותר להוסיף בו סימנים לצורך ביאור כמו סימני הניקוד, הטעמים והמסורה.

8 בית יוסף, יו"ד, ערה, ד"ה וירא שמיים.

9 מסכת ספר תורה חוברת על ידי חכם ירושלמי לפני חתימת התלמוד (היגר, שבע מסכתות קטנות, דפוס צילום, ירושלים תשל"א, מבוא, עמ' 2). מסכת סופרים היא מתקופת הגאונים.

10 מעניין לציין, שה"בית יוסף" (יו"ד, ערה, ד"ה והרמב"ם) מביא נוסח של ברייתא שבה כלולים שני סוגי המקרים. וזה לשון הבית יוסף: "זכנ מצאתי במסכת ממשכות היצוניות ונקראת מסכת ספר תורה ברייתא זו"ל... גמר הפרשה בסוף שורה משייר שיטה אחת, גמר בסוף הדף מניח שיטה בתחילת הדף, ואם נשארה שיטה בסוף הדף - מתחיל מתחילתו". רק שהייה בטומאה אסורה, לפי שהיא מנתקת את האדם מן המקדש דרך קבע.

נסקור עתה את המצב בכתבי היד: א, ל, ב, ק, ש, 1, 11, 13.

מובן, שפרשה פתוחה בסוף העמודה או בראשיתה מזדמנת לכל סופר במקומות אחרים. סימון מקום הפרשיות השונות בכתבי היד יהיה על פי מספר העמוד במהדורת הצילום¹².

א - כתר ארם צובה

סופר הכתר מבדיל בין שורה של רווח בראש העמודה ובין שורה כזו בסוף העמודה. בראש העמודה אין הסופר מסמן כל סימן. הוא מניח, כנראה, שהרווח בולט לעין הקורא לעומת שאר העמודות שבאותו העמוד. בחלק הכתר שניצל (ונמצא כיום בירושלים) ישנם שישה מקרים כאלו¹³. בסוף העמודה מסמן הסופר את 'נ' באמצע השורה ומנקד עליה לסימן שאינה נחשבת. בחלק הכתר שנוטר ישנם עשרה מקרים מסוג זה, ועל מקרה נוסף בחלק התורה של הכתר מעיד פרופ' מ.ד. קאסוטו ברשימות שרשם מן הכתר¹⁴.

יש לציין, שהסופר לא היה עקבי לגמרי בשיטת סימונו, ובשלושה מקרים נוספים לא סימן דבר בפרשה פתוחה בתחתית העמודה¹⁵. בשני מקרים דילג הסופר שורה בתחתית העמודה במקום שאין הפסק פרשה כלל. באחד מן המקרים האלה הרגיש בכך (הסופר?), ומילא את השורה בסימני מילוי¹⁶, ובמקרה השני לא סימן דבר¹⁷. כל המקרים יוצאי הדופן הם בתחתית העמודה, והדבר מאשר את שיטת כתב היד גופו, שבראש העמודה הרווח ניכר יותר, ואין חשש לטעות.

11 הסימנים מתייחסים לכתבי היד הבאים:

א - כתר ארם צובה, הכיל את כל המקרא, וכיום נותר רובו, דפוס צילום, ירושלים תשל"ו.

ל - כתב יד לנינגרד, B 19a, כל המקרא, דפוס צילום, ירושלים תשל"א.

ב - כת"י המוזיאון הבריטי Or. 4445, רוב התורה.

ק - כתב יד הנביאים מקאהיר, דפוס צילום, ירושלים תשל"א.

ש - כתב יד ששון 507, כיום Heb 5702, דפוס צילום, קופנהגן 1978-1982.

The Damascus Pentateuch, Heb 5702, edited by D.S. Loewinger and

M. Beit Aric, Copenhagen 1978-1982.

12 ש - כתב יד ששון 1053; תנ"ך שלם.

13 ל - כתב יד לנינגרד, פירקוביץ ב, 17; תורה (השתמרו רק חלקים).

14 ל - כתב יד לנינגרד, פירקוביץ ב, 10; תורה.

15 בכת"י שלא הופיע במהדורת צילום, נציין את הפסוק הפותח את הפרשה.

16 בדפוס הצילום, עמ' קנט עמודה ג; שכה ג; שמא ב; תקכה ב; תקכט א; תקעה ב.

17 עמ' מח עמודה א; קפ ג; קצה ב; רסח ג; רפו ג (ראה תצלום בעמ' 93); רצב א; תלב ב; תנא ג; תפו ב;

תקיד א. קאסוטו מעיד על סימון כזה גם בבראשית, י"א, ט. על רשימות קאסוטו בעניין כתר

ארם צובה ראה מאמרי 'כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו', ספונות יט, תשמ"ז.

18 עמ' עג עמודה ב; תקכט א; תקלא א.

19 עמ' שעח עמודה ג.

20 עמ' קמז עמודה ג.

בכתב יד זה קיים סימון עקבי של פרשה פתוחה בין בתחילת העמודה ובין בסופה, אך ישנן בו מספר דרכים של סימון, וייתכן שהדבר מעיד על ידיים שונות. ברוב המקרים מופיעה בשורה הריקה האות 'פ' כשהיא נקודה: פעמים בתחילת השורה 18, פעמים באמצעה 19 ופעמים בתחילת השורה ובסופה 20. בסך הכול מסומנות בדרך זו עשרים וחמש עמודות. אולם ארבע פעמים מופיע סימון אחר: כעין שתי נונים הפוכות בתחילת השורה ובסופה 21.

אדם בן עזריאל אבינו
ועתה ויבן הסלם פסקו אתם
ותדו עתה
מלכה פועה ויבן שמואל
ואבן עתה ויבן עבד
תהו שיש עשרים
הרבה מספר ונבן הא
גדל דקפה ויבן את
ישאל מלך ויבן עבד
אתה ויבן את אבן
גדל דקפה ויבן את
בין הרובין עבדו

בקשר למקומות שבהם אין הפסק פרשה כלל, יש להזכיר חמישה מקרים של שורה חרונה שנותרה ריקה ומולאה בנקודות 22, ומקרים שבהם העמודה השלישית בעמוד יתירה על שתי קודמותיה 23.

ק - כתב יד קאהיר

גם בכתב יד זה, שכתבו משה בן אשר, מצוי חוסר עקיבות: בשני המקרים הראשונים מצוינת האות 'ו' ונקוד עליה 24. בשלושה מקרים נוספים בהמשך שבהם צריך להיות הפסק פרשה, נשארת השורה ריקה ללא כל סימון 25. במקום אחד נותרה שורה ריקה בסוף העמודה במקום שכנראה אין הפסק פרשה 26.

המקום ג' והמקום ה' והמקום ז'
ויבן את הסלם פסקו אתם

ושב אל בית הוועד
לקח את אשר עשה פ
מסו ואת חסו אשר
החלו ויבאו עליו וע
עם סקט ובטוחו ב
אותם ויצרבו את עין
שדו קאט ואז מצל
פ' החקוה היא מצוה
דבר איהם עם אדם
ולא בעמק אשר לבית
דחב וכט את העד
וישטטו ויקראו טע

המקום ז' והמקום ח' והמקום ט'
ויבן את הסלם פסקו אתם

ויחי בימים חיים ושלום
אז בישראל ויחי איתו
ג' ברסו וחד אטרים
ויקח לו אשה מלש
מבית לחם ויחזק ויחזק
עליו פ' דלשו ויחזק מאטו
אל בית אבן אבית לחם
וחרוה וסוד שם ימים
ארבעה סרטים ג' קס
איש ח' ויחזק אחרים ד' ט
על פ' דלשו ויחזק ויחזק

והחזיקו ויבן אב
הנעוה איתו ויבן איתו
ולקו ויבן לקו ויבן לקו
ללכת ויבן לקו ויבן לקו
והחזיקו ויבן אב
ביום ויבן איתו ויבן איתו
והאמה אב ויבן איתו
נא לבקר והתמה כחיו ע
גטות ויבן איתו ויבן איתו
ויבן איתו ויבן איתו
ויבן איתו ויבן איתו
חתו אב ויבן איתו ויבן איתו

סימון 'ו' בכתב יד קאהיר

- 22 תורה, א20, א46, א154; נביאים, ב75; כתובים, א52.
- 23 כתובים, א234; א235.
- 24 דפוס צילום, עמ' 29 עמודה ג למטה (י); ב79.
- 25 א487; א564.
- 26 א151 (= שמו"ב, י"א, ח).

שתי דרכי הסימון בכתב יד לנינגרד

- 18 דפוס הצילום, תורה, עמ' 131 עמודה ב בראשה (פ); א197; ב206; נביאים, עמ' 47 עמודה ג בראשה (פ); א244; כתובים, א169.
- 19 נביאים, א30; א61; א116; א155; א269; א342; כתובים, א167; א152.
- 20 תורה, א90; א136; א143; נביאים, א73; א122; א316; כתובים, א10; א64; א166; א170.
- 21 מרבית הפעמים הן בסוף נביאים: א251; א281; א324; א370.

בכתב יד זה של התורה נזדמנו שני מקרים בלבד, והם מסומנים באות 'פ' ללא ניקוד²⁷. במקום אחד סומנה השורה האחרונה של כל שלוש העמודות שבעמוד בסימני מילוי²⁸, להורות שאין שם כל הפסק פרשה.

ש - כתב יד ששון

הסימון כאן הוא עקבי ביותר. בכל שלושה עשר המקרים מסומנים כעין חצים בתחילת השורה ובסופה כסימון לשורה של רווח²⁹. סימון זה שונה מכל הסימונים שראינו עד כאן בכך שאין פה סימן של אות אלא סימן מיוחד שונה.

ש1 - כתב יד ששון

כתב יד זה כולל את כל התנ"ך ושורותיו רחבות. הסימן המיוחד לו הוא כתיבת האות פ (ונקוד עליה) שלוש פעמים: בתחילת השורה, באמצעה ובסופה. תשעה מקרים הם בשורה התחתונה בעמודה³⁰, ורק מקרה אחד הוא בראש העמודה³¹. הסופר נמנע כנראה, ממצבים הדורשים שורה ריקה בראש העמודה. במקום אחד³² נראה שישנה שורה ריקה ללא סימון בראש עמודה, אך אולי נכתבה העמודה השנייה גבוה יותר מתוך חוסר תשומת לב.

ש1 (פירוקוביץ ב 17)

כתב יד זה נכתב, על פי עדות הקולופון שלו, בידי שלמה בן בויעא, הסופר שלו יוחסה כתיבת כתר ארם צובה. במשך שנים התנהל ויכוח בין החוקרים אם לקבל את עדויות הקולופונים, ששלמה בן בויעא כתב את שני כתבי היד. גושן, דותן ואלוני³³

- 27 שמות, י"א, א, עמודה שנייה למטה; ויקרא, כ"ב, יז, עמודה ראשונה למעלה.
- 28 תחילת ספר ויקרא.
- 29 עמוד 52 עמודה ג למעלה (פ); א63; ג122; ב141; א155; א181; א207; ג264; ב297; ב303; ג338; ג418; ג443.
- 30 במדבר, א' מב (עמודה ג); מל"ב, כ"ה, כג (ב); ירמיה, ל', א (ב - ה'פ' השלישית נשמטה) יחזקאל כ"ד, טו (א); יחזקאל, ל"ב, ג (א); עמוס, א', א (ב); מיכה, ז', ט (א - לפני פרשה סתומה!); חבקוק, א', א (א); תהלים, ק"ז, א (ב).
- 31 ירמיה, מ"ד, א (עמודה ג).
- 32 משלי, כ"ט, יח.
- 33 מ. גושן, "כתר חלב וכן בויעא הסופר", תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 149-156. א. דותן, "האמנם ננקד כתר חלב בידי אהרן בן אשר?", תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 153-155. נ. אלוני, "רמב"ם בן אשר וכן בויעא משמשים כתר ארם צובה", תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 348-370.

השוו את צורת האותיות ונחלקו בשאלת הדמיון. בית אריה³⁴ ציין שסימני מילוי השורה זהים בשני כתבי היד. לאחרונה הוסיף ייבין³⁵ שורה של דמיונות בין כתבי היד: סימון פרשיות השבוע ומניין פסוקיהן באותיות דומות; נקודות הבאות על אותיות וסימון הנקודתיים בסופי הפסוקים. בין הוכחותיו מציין ייבין: "בשני כתבי היד מצוי לעתים רחוקות סימן נ באמצע שורה ריקה (פסקה בסוף טור)". הוכחה זו מובנת ומתחזקת לאור בדיקתנו:

בשלושה מקומות בכתב היד מצויה האות נ בתחתית העמודה³⁶, והיא נכתבה באמצע השורה, בדיוק כמו ב-א. בשני מקרים נמצאת שורה ריקה בראש העמודה³⁷, ובמקרים אלו אין כל סימון. נמצא, שדרכם של א ושל ל קרובה גם בשיטת הסימון בתחתית העמודה ובאי הסימון בראשה³⁸, וגם בדרך הסימון באות נ בודדת באמצע השורה³⁹.

ל3 (פירוקוביץ ב 10)

כתב יד זה מסמן בתחתית עמודה פ בתחילת השורה. כך בשישה מקרים⁴⁰. בראש העמודה אין סימון (תשעה מקרים⁴¹). מבחינה זו דומה שיטתו לשיטת א ו-ל¹, שגם בהם יש סימון רק בתחתית העמודה. במקרה אחד⁴² אין סימון בתחתית העמודה.

- 34 במבואו למהדורת הצילום של ש, קופנהגן 1982 הערה 27 וכן במאמרו: "דף נוסף לכתר ארם צובה", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 171-174.
- 35 י. ייבין, "כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם-צובה: ל11", טקסטוס יב (תשמ"ה), עמ' ב הערה 2.
- 36 בראשית, ט', יח (עמודה ב); ויקרא, י"א, א (ג); דברים, י"ג, ב (ב).
- 37 במדבר, א', לד (עמודה ב); במדבר, י', יא (ב).
- 38 מבין כתבי היד שבדקתי מצויה שיטה זו (פרט לא ול-ל1) רק ב-ל3.
- 39 במקום אחד מצאתי שורה עודפת בתחתית עמודה (בראשית, מ"ז, יב). כנראה דילג המעתיק ע"י הדומות תיבות "לחם לפי הטף". במקום אחד ישנם סימני מילוי בשורה האחרונה, כדי לפתוח את הדף שבו שירת האזינו במלה "זאעידה" (דברים, ל"א, כח - מצב דומה גם ב-א!).
- 40 שמות, כ"ח, ו (עמודה א); שמות, כ"ח, ל (א); ויקרא, כ"ב, יז (ג); במדבר, י', א (א); במדבר, כ"ט, כט (א); דברים, ט"ו, יט (ב).
- 41 ויקרא, ד', יג (עמודה ב); ויקרא, ט"ו, א (א); ויקרא, כ', א (ג); במדבר, ד', כא (ג); במדבר, י"ג, א (א); במדבר, י"ח, ח (א); דברים, י', ג (ג); דברים, ט"ו, א (א); דברים, כ"ט, ט (ב).
- 42 זהו המקרה הראשון: בראשית, ל"ו, לא.

ת"י	סימון בראש העמודה		סימון בתחתית העמודה		שורה ריקה בתחתית העמודה כשאינן פרשה	
	יש	אין	יש	אין	מילוי	אין
א	-	6	10	3	1	1
ל	14	-	14	-	2	1
ב	1	-	1	-	1	-
ק	1	2	1	1	-	1
ש	9	-	4	-	-	-
1ש	1	1	9	-	1	-
1ל	-	2	3	-	1	-
3ל	-	9	6	1	1	-

סיכום המצב בכתבי היד

בסקירה שלעיל של כתבי היד בולט חוסר האחידות בין כתבי היד, ובחלקם גם בתוך כתב יד אחד, תופעה המורה ככל הנראה על התלבטות של הסופר בדרך פתרון הבעיה.
כל כתבי היד נוקטים בדרך של סימון השורות הריקות למניעת טעות, אך בכמה מהם הסימון אינו שיטתי.
לשיטת א, ל 1, ל 3, הסימון מופיע רק בתחתית העמודה ולא בשורה של רווח בראש העמודה. הצדקה לשיטה זו אפשר למצוא בכתבי היד א ל ק. בכלום קרו מקרים של דילוג על השורה האחרונה בטעות במקום שאין פרשה. דילוג כזה אינו מצוי בתחילת העמודה.

את הסימנים יש למיין לשלושה סוגים:

1. רוב הסימונים הם באותיות - א, ל 1 משתמשים באות 'נ', ל, ב, ש, ל 3 באות 'פ'; ק משתמש באות 'י'. לרוב האות נקודה מעליה כסימן לכך שאינה חלק מן הטקסט (פרט ל-ב).
2. ש מסמן סימון מיוחד שאינו אות (כעין חץ בתחילת השורה ובסופה, להבדיל מסימני מילוי הממלאים את השורה כולה).
3. לדיון מיוחד ראויים סימני המילוי ב-ל שהם כעין נון הפוכה (ל). סימן זה דומה לסימניות המצויות על פי המסורה לפני פרשת "ויהי בנסוע" ולאחריה (במדבר, י' לה-לו) וכמה פעמים בתוך מזמור ק"ז בתהלים. ייתכן שגם השימוש באות 'צ' (ב-א) קשור לסימן זה, אך צורת הסימניות של א בתהלים ק"ז היא שונה.

היווצרותה של שיטת הסימון באותיות 'פ' 'ס'

האות 'פ' המשמשת בנסיבות שתיארנו בכמה כתבי יד, היא ככל הנראה קיצורה של המילה "פתוחה" 43. ראייה לדבר אפשר להביא מכת"י לנינגרד, פירקוביץ א 59 מן המאה ה"א, המסמן לעתים את האותיות 'פת' לציון פרשה פתוחה.

הַ עֵד:
 וְיִשְׂרָאֵל בְּתוֹ
 ק וְעַל־וֹ
 שֶׁטַּב בְּרַעַי
 וְעַל־וֹ
 זָמַר אֲבֹתָ
 זָמַר וְעַל־וֹ
 זָמַר עַל־וֹ
 זָמַר עַל־וֹ

נִשְׁבַּח פִּי מֵאֲחֶיךָ
 רְבִית אֱלֹהִים בְּשִׁלְחוֹתֶיךָ
 אֲבֹתָ לֹא אֲשַׁמַּע
 זֶה הָרַבִּי מִנְעוֹרֶיךָ
 כִּי לֹא שָׁמַעַתְּ בְּקוֹל
 בְּלִדְעֶיךָ הַרְעֵהוּ
 וּמֵאֲחֶיךָ בְּשֶׁבַח מִלִּי
 פִּי אֲנִי תְּבַשֵּׁל תְּבַמְכַת
 מִכָּל רַעְתְּךָ וְשָׁפְתֵי

בכתבי יד אלו אנו מוצאים, אפוא, סימון קדום של פרשה פתוחה באות 'פ' בנסיבות מיוחדות. סביר מאוד להניח, שסימון זה היה הבסיס שממנו צמחה אח"כ השיטה השנייה לסימון הפרשיות באותיות: אם 'פ' משמעו 'פתוחה' הרי אפשר להשתמש בסימן 'ס' לציון 'סתומה'!

ניתן לשער את הרקע לשינוי שיטת הסימון. הדבר נבע, כנראה, מן המחלוקות הרבות בצורת הפרשיות ובמקומן. קשה, וכמעט בלתי אפשרי, לתקן ספר תורה

43 אפשר גם שהיא קיצורה של המלה 'פרשה', אך ייתכן, שפירושו אח"כ את האות כמציינת 'פתוחה'.

שפרשיותיו אינן כהוגן 44 או לתקן מצחף מסורה על פי שיטת הסימון המקורית -
ומשום כך העדיפו לתקן באמצעות סימון האותיות 'פ' ו'ס'. מאוחר יותר הפכה דרך
הסימון באותיות לדרך סימון שכיחה מלכתחילה. מצב ביניים משתקף, למשל, בדפוס
'מקראות גדולות' של התורה: הפרשיות מודפסות פעמים רבות בצורתן הנכונה, אך
לפעמים סוטים המדפיסים מצורה זו ורק האותיות 'פ' ו'ס' המופיעות בעקביות
מסמנות את הסוג הנכון של הפרשה.

סימני המילוי

כתבי היד של בעלי המסורה משתמשים רבות בסימני מילוי שורות. מטרת סימנים
אלו היא למלא רווח שנוצר במקום שלא צריכה להיות בו פרשה. לרוב משמשים סימני
המילוי בסופי שורות, אך במקומות מסוימים (כגון דילוג של שורה או רווח של פרשה
ססומן בטעות) משתמשים הסופרים בסימנים אלו גם למילוי שורות שלמות. המנהג
הנפוץ היום בספרי התורה להאריך אותיות מסוימות כדי למלא את השורה - לא היה
מקובל בתקופת בעלי המסורה.
צורות שונות לסימני המילוי, ולכל סופר צורות משלו⁴⁵. במקרים רבים סימני
המילוי דומים לחלקי אותיות. בכתבי יד רבים ניכרת נטייה למלא בסוף השורה בחלקי
אותיות ובאמצע השורה בנקודות.

ואַעֲיֹדָה בַּח אֶת חַשְׁמִיּוֹ וְאֵת הָאֲרֶץ . . וְדַי דַי דַי דַי כִּי יִי וְיֵעֵת יִי
אֲחֵרֵי . . מוֹתִי . . כִּי . . הַשְּׁחַת יִי תִשְׁחַתּוּן דַי דַי וְסִרְתֶּם דַי דַי מִן
חֲדָרָה יִי אֲשֶׁר . . עוֹתֵי יִי אַתֶּם דַי . . וְקָרְאתָ דַי אֶתְכֶם דַי . . חֲדָעָה יִי
בְּאֲחֵרֵי דַי חֲמִיּוֹס דַי כִּי . . תַעֲשׂוּ יִי אֶת־יִי חֲרַע יִי בְּעֵינֵי יִי וְחִנּוּהָ יִי
לְחֲבִיעֵסוּ יִי בְּמַעֲשָׂה יִי וְיִדְבַר יִי מִשָּׁה יִי בְּאֵינֵי יִי כֹל יִי
קְהָלֵי שְׂרָאֵל אֲתִידְבְּרֵי הַשִּׁירָה הַזֹּאת שֶׁרַ תְּמַס:

הַאֲזִינוּהַ שְׁמִיעַ וְאֲדַבְּרָה
יְעַרְף בְּסֶטֶל לִקְחוּ
בְשֵׁעַרְס עַל־דַּשָּׁא
קִישׁ וְחִנּוּ אֶקְרָא

וְתִשְׁמַע הָאֲרֶץ אֲמַרְךָ פִּי:
תִּזַּל כְּסֶל אֲמַרְתִּי י
וּסְיִבִים עַלְךָ עֵשֶׁב:
תְּבוֹרָה לְאֵלֵינוּ:

סימני מילוי בכתר ארם צובה (בראש שירת האזינו).

44 עיין בטור, יו"ד, תחילת סימונה.
45 ראה על כך מלאכי בית-אריה בהקדמתו למהדורת הצילום של ש, עמ' 10. הנ"ל, "דף נוסף לכתר ארם צובה", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 171-174; הנ"ל, "סטריאוטיפיות ואינדיבידואליות בכתיבותיהם של מעתיקים מימי הביניים", עלי-ספר ה (תשל"ח), עמ' 54-72.

וידענו ב ביואמר עלה בלא שיקפיד בשיך נטון
המ וסח לחה וסר לסר הנה עלה המ חלילי וסר
בבחסחח: . .

במסך 4 של מן תגלה במוסך ובלקציה
לחשך עדה סידם וחבא וסר: . .

לַעֲשׂוֹת עִמָּכֶם רַע וְאֵלֵי
אֲבוֹתֵיכֶם אִמַּר אֱלֹהֵי
לֵאמֹר הַשְׁמַר לְךָ מִדְּבַר
עַמּוֹ עֵקֶב מִטּוֹב יַתֵּן עֵי
וְעַתָּה חָלַף לְפָנֶיךָ כַּעֲסָף
נִכְסַפְתָּה לְבֵית אֲבִיר לַחַיָּה
עָבַת אֶת אֱלֹהֵי וְיֵעָן יִי
וְעַקְבוֹ אִמַר לִלְכוּ . . כִּן
יָרַאתִי כִי אַמְרֵי פִתְעוֹן
אֲתַכְמֵתְךָ מֵעַד יִי עֵס
אֲשֵׁר תַמְעַא אֶת אֱלֹהֵיךָ

בבז ויעזו ועקבו ויאמר
ללכך מהפשע על מה חשבת
כי נלקת אחרי כי שעת
את כל כל מה צאתי
מכל כל ביתך שום להגיד
צמו ואחור ווכי חובין
שעני זה עשדים שנה
אנבו עמה ויהלך ויענה
לא שכל ואלו ונאנה
לא אכלית סוסל לא על
חכאת אלה אנני את עמו

מילוי בחלקי אותיות ובנקודות בכתב יד לנינגרד.

נציע כאן השערה בעניין מקורם של סימנים אלו. נראה, שהם נוצרו מתחילה
במקרים של מחיקת מלים יתירות שנכתבו בטעות בכתבי היד (לרוב, כתוצאה
מדיטוגראפיה). נתבונן לדוגמה בקטע המצולם מכת"ל (שמות, לה-יד-טו):

לחם חפונס ואת מצבת י
המאידו ואתמלים ואתמלות
ואת שמות המאידו י
המלמד ואת מצבת הקננות
ואת בניה ואת שמות המלמד
ואת קננות חפונס ואת
מסך המלמד לכתת המלמד

וטבעת וטמו לכלל זהב
וכל איש אשר קנה תנופת
זהב ליתוה וכל אש אשר
נעצא אתו תבלת ואתמו
התלקעת שמות שושועים ועלת
איהם מאדמים ועלתתם שים
הביא כל מדיס תרמת לסף
תחשת הזיאו את תחמת

תגובה למאמרו של הר"י שביב "מצוה לעומת מוסר- העקירה"

במאמר זה יש אמנם לדון בכמה נקודות, אך ברצוני להעיר הערה אחת, ביחס לפרט, ולא אגע בעיקרי הדברים.

"אשר קרך בדרך ויזנב בך כל הנחשלים אחריך ואתה עיף ויגע ולא ירא אלהים" (דברים, כ"ה, יח).

בהערה 13 (עמ' 15) נאמר: "אמנם פשוטו של מקרא: אתה אינך ירא אלוהים, ברם..." בכונתי לחלוק על קביעת "פשוטו של מקרא" זה.

אמנם מאז ומתמיד יש שפירשו "לא ירא" על ישראל (למשל במכילתא, בספרי - לפי הנוסח שבמהדורת פינקלשטיין, החזקוני, אור החיים, המלבי"ם, בעל "העמק דבר", ועוד). אך נראה לי, שאם יש מקום להכריע מהו הפשט, על כורחנו נכריע כדעת רש"י [= ספרי, לפי הגהת הגר"א, תרגום ירושלמי, תרגום (המכונה) יונתן בן עוזיאל, ראב"ע, ר' בחיי, ר"י אברבנאל, שד"ל, רש"ר הירש, רד"צ הופמן, פירושי הרב הרץ, תרגומי הגויים (כל אלה שראיתי), לותר, בובר-רוזנצווייג, רבני צרפת, האגודה היהודית בפילדלפיה, ועוד ועוד] וכפי שביארו מפרשי רש"י, כגון הרא"ם ובעל שפתי חכמים.

לע"ד, אין ספק, שהפשט הוא כרש"י, שכן - המלה "יָרָא" היא ודאי עבר נסתר (כדברי ראב"ע), ולא בינוני; אילו היה כאן בינוני כתואר, היה הניקוד צריך להיות יָרָא - (בסמיכות), ואם נתפסנו כפועל, יהא קשה להביא ולו מקבילה אחת במקרא לבינוני המשמש כפועל (וסימנך: שיש לו מושא ישיר - 'אלהים'), והנשלל ע"י לא (במקום ע"י איננו)! נוסף, שגם הטעמים מוכיחים כפירוש רש"י, ועוד, שהצירוף - "עיף ויגע ולא ירא א'" אינו מתקבל על הדעת אלא ע"ד דרש.

הסופר טעה בתחילה וכתב - "ואת שמן המאור ואת מזבח הקטרת ואת בדיו ואת שמן המאור ואת מזבח הקטרת ואת בדיו ואת שמן המשחה" (הטעות נגרמה על ידי כך שהסופר החליף בין 'שמן המאור' ובין 'שמן המשחה'). אם ימחוק עתה הסופר את המלים המיותרות, ייוותר בכתב היד רווח שצורתו כצורת פרשה. הפתרון הוא, אפוא, למחוק את המלים רק בחלקן, ולהותיר את חציין העליון של האותיות. כך יידע הקורא: אותיות אין כאן, אך גם רווח אין כאן.

צורתן של חצאי האותיות שנותרו דומה מאוד לסימני המילוי הנהוגים בכמה מכתבי היד. מכאן עולה ההשערה, שסימני המילוי אינם אלא חיקוי לכתחילה של המילוי שנוצר בדיעבד כתוצאה של תקלה.

בכתבי יד אחרים (למשל ב-ק), נהוג מילוי בסימנים הדומים לאותיות שלמות. מקור מנהג זה הוא, כנראה, אותם מקרים שהסופר אינו משגיח בסוף השורה, מתחיל לכתוב את המלה הבאה, אך פוסק באמצע. בדרך כלל נמנעים הסופרים ממילוי של תחילת המלה הבאה, אך מקרים בודדים עשויים להופיע, כנראה מחוסר תשומת לב וקיימים אף בכתר ארם צובה⁴⁶.

46 שמו"א, א', כג; מלכ"ב, ט', כה - ראה י. ייבין, "כתב יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: לו" טקסטוס יב (תשמ"ה) עמ' ג.